

Research Article

चांदवड परिसराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

शिरसाठ गुंजन अशोकराव

इतिहास विभाग , पुणे विद्यापीठ.

प्राचिनकालखंडः

सलग इतिहासाचा आरंभ होण्यापूर्वी म्हणजेच मोर्य-सातवाहन राजवटी नांदण्यापूर्वी तापी-गोदावरीखोऱ्यात ताम्रपाषाण संस्कृतीच्या काही वसाहती भिन्न कालखंडात होवून गेल्याचे अलिकडील संशोधनावरून स्पष्ट झाले. ताम्रपाषाण संस्कृतीपूर्वी येथे पाषाणीयसंस्कृती झाल्याचे दिसते. त्याच्या अस्तित्वाच्या काही खूणा नाशिक (गंगावडी , नांदूर-मधमेश्वर, निफाड, गंगापूर), नगर (संगमेश्वर, प्रवरासंगम, खुपटी, चिरकीनाला) धुळे जिल्यात (तापी काठी) सर्वेक्षणातून दिसून आल्या आहेत.

वरील स्थळे चांदवड सानिध्यात असल्याने पाषाणीय संस्कृतीच्या स्थलांतरामध्ये चांदवडचा सहभाग असावा, असे वाटते.पाषाणीय संस्कृतीनंतर येथे ताम्रपाषाण संस्कृतीत अनेक वसाहती आढळल्या आहेत. ताम्रपाषाण संस्कृतीच्या वसाहतीचे पाच भिन्न कालखंड मानले जातात.१

१)सावळदा संस्कृती इ. स. पूर्व २२००-१८००ः

ही संस्कृती हडप्पा समकालीन असावी तापी-गिरणा खोऱ्यात हिचा विस्तार होता. ही महाराष्ट्राची आद्य संस्कृती मानली जाते. या लोकांची आपल्या वस्तीसाठी बारमाही पाण्याची स्थळे निवडली. शेती व पशूपालनावर यांचा भर होता. त्यांची घरे कुडाची होती व त्याची एक बाजू गोलाकार होती. चाकावर तयार केलेली भाजलेली मडकी त्यांच्या दैनंदिन वापरात होती. त्यांचा रंग सामान्यतः फिकट तपकिरी, गडद तपकिरी, लालसर किंवा गुलाबी असे. त्यावर काळ्या रेषांनी चित्राकृती काढलेल्या आढळतात. या संस्कृतीची स्थळे मोठ्या प्रमाणात तापी व गिरणा खोऱ्यात आढळून आली. या स्थळांमध्ये दळणवळण होत होते आणि हे सर्व चांदवडलगतच्या परिसरात घडले.२

२)उत्तर हडप्पा संस्कृती:

सिंधू प्रदेशातील हडप्पा संस्कृतीचे लोक विविध कारणांनी गुजरातमधून महाराष्ट्राच्या गोदावरी-तापी खोऱ्यात स्थलांतरीत झाले. दायमाबाद हे याचे उत्तम उदाहरण होय. दायमाबाद श्रीरामपूर व चांदवडच्या उत्तर पूर्वेस आहे. हे लोक शेती व शेती संबंधीत उद्योगावर आपली गुजराण करीत होते. घरासाठी त्यांनी कच्चा विटांचा वापर केल्याचे दिसते.

१यु.चा.पा.न.१७

२तत्रैवपा.न.१७

३)दायमाबाद संस्कृती:

दायमाबाद श्रीरामपूर तथा संगमनेरलगत आहे. त्या ठिकाणी तांब्याचे अवशेष मोठ्या प्रमाणात आढळले. या पैकी ब्राँझच्या चार देखण्या मूर्ती आहेत. (दोन बैलांना जोडलेला रथ, त्यावरील मानवी वाहक हत्ती, रेडा, गेंडा हे या स्थळांचे वैशिष्ट्य होय.१ प्रवरा आणि गोदावरी यांच्या परिसरात तांब्याचे उद्योग फार पूर्वीपासून चालू होते. नाशिक-चांदवड याला अपवाद नाहीत. आजही या ठिकाणी ओतारीकाम मोठ्या प्रमाणात चालते. याच काळात विकसित झालेले दायमाबाद केंद्र चांदवडच्या परिसरामध्ये आहे. त्यामधील लोकांना धातूचे विशेषतः तांबे व सोने यांचे ज्ञान होते.

४) माळवा संस्कृती:

माळवा संस्कृतीचा उगम आजच्या माळव्यात म्हणजे क्षिप्रा नदीच्या खोऱ्यात झाला. कालांतराने त्याचा सामावेश दक्षिणेकडील प्रदेशात म्हणजे उत्तर महाराष्ट्रात झाला. नर्मदा, तापी, गोदावरी आणि त्यांच्या उपनद्यांच्या काठी या संस्कृतीच्या वस्त्यांचे अवशेष सापडले आहेत. त्यामध्ये प्रकाशे, बहाळ, दायमाबाद, इनामगाव चांडोळी, सोनगाव येथे त्यांच्या अस्तित्वाचा भरपूर पुरावा सापडला आहे.२ ही संस्कृती ग्रामिण घाटाजवळ असून शेती व पशूपालन हे त्यांच्या उपजीविकेचे मुख्य साधन होते. बार- माही पाणी साठ्याजवळ त्यांचा विकास झाल्याचे दिसते. चांदवडलगत म्हणजे गिरणा, गोदावरी, प्रवरा, घोड, भीमा आणि त्यांच्या उपनद्यांवर आत्तापर्यंत त्यांची शंभराहून अधिक स्थळे सापडली आहेत. प्रकाशे व इनामगाव येथे विस्तृत प्रमाणावर उत्खननही झालेले आहे. या संस्कृतीचे वेगळे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी साधलेली व्यापार क्षेत्रातील

प्रगती होय. यातील काही वस्तू पश्चिम आशियातील वस्तूशी साम्य दाखवि- तात. त्यावरून यांचे परस्परांशी दळणवळण मोठ्या प्रमाणात असावे. ज्यामध्ये निकटच्या परिसराला महत्वाचे स्थान असावे.

५) जोर्वे संस्कृती:

या संस्कृतीची आतापर्यंत दोनशेहून अधिक स्थळे सापडली आहेत. शेती, पशुपालन, जलसंधारण आदींवर त्यांचा भर होता. त्यांची घरे समाजाच्या निरनिराळ्या स्तरांप्रमाणे गोल तथा काटकोनी-चौकोनी होती. उत्तम प्रकारची काळ्या चित्राकृती असलेली भांडी, अनेक प्रकारच्या धार्मिक कल्पना व पुजाविधी, विशेषतः मातृ-पितृ पूजा संमत होती.३या लोकांनी शेतीवरच आधारित अशी स्थिर जीवन व्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्नकेला. त्यांनी समकालीन केंद्रांशी व्यापार व दळण-वळण प्रस्थापित केले.

जलसंधारणाचे लहान मोठे प्रकल्प निर्माण करण्यात यश संपादन केले. त्या मधूनच या संस्कृतीचा प्रसार होण्यास मदत झाली. जोर्वे संगमनेरलगत आहे. चांदवड व संगमनेरमध्ये एकच डोंगर आहे. या वरून या प्रदेशात जोर्वे संस्कृती असावी.

१यु.चा.पा.न.१७

२तत्रैव पा.न.१८

३तत्रैव पा.न.१८

नंदमौर्यसाम्राज्य:

नंदमौर्यांच्या दक्षिणेकडील विस्तारामध्ये त्यांना नाशिक खानदेश परिसरावर प्रथम वर्चस्व प्रस्थापित करावेलागले. याच काळात धर्म प्रसारार्थ बौद्ध भिक्षूंची दक्षिणेकडे स्थलांतरे झाली. त्यामुळे या परिसरातील उत्खननात उत्तरेकडील काळ्या झिलायची खापरे (एन वी पी) आढळतात. मौर्य काळात सम्राट अशोकाचा या परिसराशी प्रत्यक्ष संबंध आल्याचे त्याच्या पाचव्या आणि तेराव्या शिलालेखावरून जाणवते.

मौर्यांचे साम्राज्य रथिक-भोजिक, पेतानिक, अपरान्ता उत्तर महाराष्ट्र व खानदेश परिसरावर होते. तसेच सम्राट अशोकाने धर्ममहामाय नावाचा धर्माधिकार्याची नियुक्ती केली होती. इ.स.पूर्व. २३० च्या सुमारास वरील परिसर मौर्य साम्राज्यापासून अलग करून त्यावर सातवाहनांनी आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. इ.स. पूर्व. १८५ च्या आसपास याच परिसरात पितळखोरा, अजिंठा, नाशिक, जुन्नर कार्ले, भाजे येथे शेकडो बौद्ध लेण्या आकारास आल्या.२ त्यांच्या जडण-

घडणीवरील तथा शिल्पावरील मौर्यकलेचा प्रभाव या परिसरावरील मौर्यांचे वर्चस्व स्पष्ट करण्यास पुरेसा आहे.

सातवाहन सत्ता:

मौर्यानंतर या कालखंडावर सातवाहनांची सत्ता प्रास्थापित झाली. सातवाहन राजवटीचा कालखंड इ.स. पूर्व. २३० ते इ.स. २३० असा ४६० वर्षांचा मानला जातो. त्यांच्या राजवटीचे दोन भाग ठळकपणे दिसतात. आद्य सातवाहन ते शिवस्वामीपर्यंतचा एक व गौतमीपूत्र ते अखेरचा विजय सातकर्णीपर्यंतचा दुसरा तथापि नाशिक परिसराच्या दृष्टीकोनातून उभय कळखंडात या भूप्रदेशावर सातवाहनांचे सार्वभौ- मत्व होते. सातवाहनांचे प्रतिस्पर्धी शक-क्षत्रपंथांनी इ.स. पहिल्या शतकात सातवाहनांना शह देण्याचा प्रयत्न केला.

सातवाहन काळात प्रतिष्ठानला आंतरराष्ट्रीय व्यापार पेठेचा दर्जा मिळाला. त्यामुळे आजच्या मुंबई, दिल्लीप्रमाणे प्रतिष्ठान समकालीन बाजारपेठांशी जोडले गेलेले होते. परिणामी प्रतिष्ठान-श्रावस्ती, प्रतिष्ठान -भृगुकच्छ, प्रतिष्ठान.पाटलीपूत्र नाशिकमधूनच जात होते. म्हणजेच सातवाहनांनी नाशिकमधील व्यापारी चळवळीचा पाया घातला. माळवा जोपर्यंत सातवाहनांच्या वर्चस्वाखाली होता तोपर्यंत नाशिकवरील सातवाहनांची पकड दृढ होती. तथापि, माळव्यावरील वर्चस्व डळमळीत होताच तेथे कुशणांची पर्यायाने क्षत्रपांची राजवट निर्माण झाली.

सातवाहन सत्तेच्या संस्थापकांच्या कालखंडापासूनच नाशिक चांदवडचा प्रदेश त्यांच्या वर्चस्वाखाली होता. हे अनेक प्रमाणांवरून स्पष्ट झाले आहे. सातवाहन नृपतीची नाणी नाशिक उत्खननात मिळाली आहेत.

१प्रा.भा.सा.इ.पा.न.१४३

२यु.चा.पा.न.२०

त्यानंतर दुसरा नृपती कृष्ण याच्या नाशिक शिलालेखावरूनही नाशिकवर सातवाहनांचे प्रभुत्व असावे असे दिसते. सातवाहन घराण्यात एकंदरीत तीस नृपती होवून गेले. त्यापैकी

सतरावा नृपती हाल सातवाहन हा होय. त्याची कारकीर्द अल्पजीवी असली तरी साहित्यनिर्मितीच्या दृष्टीकोनातून अतिशय महत्त्वाची होती. त्याचा सुप्रसिद्ध 'गाथासत्तसई' हा ग्रंथ व्यापार व व्यापारी संस्कृतीशी निगडित आहे. त्यातील प्रपांचे (पाणपोईचे) उल्लेख अतिशय महत्त्वाचे आहेत. व्यापारी महामार्गावरील हालचाली त्या- मध्ये बारकाईने टिपल्या आहेत. व्यापारी महामार्ग याच परिसरातून जात असल्याने या प्रपा नाशिक, बलसाड, उज्जैन, चांदवड येथे मोठ्या प्रमाणात असाव्यात.सातवाहन काळात ज्याप्रमाणे व्यापारी चळवळीचा खानदेशात व्यापक पाया

घातला गेला. त्याप्रमाणे कलेच्याक्षेत्रातही नवे दालन उघडले. सातवाहनांनंतर या परिसरावर अभिरांची सत्ता निर्माण झाली.

अभिरराजवट:

अभिरांनाच नाशिक खानदेशात अहिर म्हटले जाते. खानदेश हे भारतीय पातळीवरील अहिरांचे महत्वाचे स्थान होते. महाराष्ट्रातील अभिर सत्तेचा संस्थापक म्हणून राजन मांडरीपुत्र 'इश्वरसेन' यास मानले जाते.१ नाशिक लेण्यात त्याचा नवव्या शासन वर्षातील एक अभिलेख प्रसिध्द आहे. त्याने राज्य- रोहणाच्या निमित्ताने कालगणणेसाठी एक संवत सुरु केला. तोच कालांतराने 'चेदी-कलचुरी' संवत म्हणून प्रचारात आला. इश्वरसेन महापराक्रमी होता. तो इ. स. २४० मध्ये सत्तेवर आला. नाशिक जवळची अंजनेरी ही अभिरांची राजधानी होती. अंजनेरी, अशिरगड, गाविलगड ते चांदवड पर्यंत त्याचे साम्राज्य पसरले होते.

वाकाटकघराणे:

या नंतर गुप्त घराण्याने विशेषतः चंद्रगुप्त याने शकां विरुध्द जोरदार मोहीम उघडली. यासाठी त्यांनी वाकाटकांशी मैत्री करून त्यांना शक विरोधी मोहिमेत सहभागी करून घेतले. त्याचा लाभ वाकाटक राजा पृथ्वीषेणाने विर्दभ ते अपरांतचा प्रदेश आपल्या सत्तेखाली आणला. यावरून या प्रदेशावर वाकाटकांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले होते. या घराण्याच्या वत्सगुल्म शाखेच्या उत्तरार्धात म्हणजे सर्वसेन व हरीषेणाच्या कालखंडात या परिसराचा व वाकाटक राजसत्तेचा जवळून संबंध आल्याचे भौतिक पुरावे मिळाले आहेत. हस्तीभोजपुत्र वराहदेव हा हरीषेणाचा पंतप्रधान होता. त्याच्या कारकिर्दी मध्ये अजिंठा डोंगरात १,२,१६,१७ व १९ या क्रमांकाच्या लेण्या खोदल्या गेल्या.२ चांदवड डोंगराचा एक विस्तारित फाटा म्हणजे अजिंठा डोंगरांगा होय. अजिंठ्याच्या क्र. १७ लेण्याच्या समोर एक शिलालेख असून त्यामध्येपरिसरातील सामंत घराण्याची वंशावळ दिली आहे. त्यामध्ये धुतराष्ट्र,

१यु.चा.पा.न.१४

२तत्रैव पा.न.२९

हरिसांब, रविसांब आदी सामंतांची नावे कोरली आहेत. त्यावरून वरील सामंत घराणी या परिसरावर राज्य करित असावे असे वाटते.

चालुक्य घराणे (बदामी):

इ. स. ५३५ ते ७४५ या कालखंडात बदामीसारख्या दूर प्रदेशातील राजघराण्याने या प्रदेशावर वर्चस्व प्रस्थापित केले.१ जयसिंह हा या घराण्याचा संस्थापक होता. मंदिर स्थापत्याचा उदय व विकास हे त्यांच्या राजवटीचे वैशिष्ट्य मानले जाते. चांदवडचा आणि चालुक्य घराण्याचा प्रत्यक्ष संबंध दाखविणारा पुरावा अलिकडेच हाती आला आहे.

नांदगाव तथा निर्पणतांब्रपटानुसार चालुक्य नागवर्धन हा धाराश्रय जयसिंहाचा पुत्र असून स्वतः धाराश्रय पुलकेशी (दुसरा) चा लहान भाऊ होता. त्यानेच त्याला नाशिक-खानदेश क्षेत्राचा प्रांताधिकारी म्हणून नियुक्त केले होते.२ अलीकडील संशोधनानुसार चंद्रादित्य हे नागवर्धनाचे दुसरे नाव होते. त्याची याच परिसरावर अधिसत्ता असल्याने त्याचे राज्यकारभाराचे केंद्र चंद्रादित्यपूर असावे. चंद्रादित्यपूर म्हणजे आजचे चांदवड होय. चालुक्य नागवर्धन ऊर्फ चंद्रादित्य हा या परिसरातील पहिला ऐतिहासिक ज्ञात राजा होय. त्यामुळे चांदवडच्या निश्चित इतिहासाला सातव्या शतकापासून आरंभ होतो.

चांदवड राष्ट्रकूट घराणे:

राष्ट्रकूट घराणे भारताच्या अतिप्राचिन व महत्वाच्या घराण्यांपैकी होय. त्यांनी भारताच्या भिन्न भूप्रदेशात भिन्न कालखंडात अधिसत्ता गाजविल्याचे स्पष्ट होते. महाराष्ट्रात त्यांची कारकीर्द ४०० वर्षाकरीता होती. आतापर्यंत त्यांची तीन घराणी प्रकाशात आली आहेत. १) मानपूर (मानोर जि. ठाणे) २) विदर्भ ३) वेरूळ नंतर म्यानखेट दंतिदुर्ग हा मुख्य शाखेचा संस्थापक होता. राष्ट्रकूट आरंभी चालुक्यांचे मांडलिक होते. इ.स.७४५ नंतर दंतिदुर्गाने विदर्भ व माळव्यावर वर्चस्व प्रस्थापित करून स्वतःचे स्वातंत्र्य घोषित केले तेव्हा चांदवड परिसरात त्यांचे चालुक्यांशी युद्ध होवून गिरीवर्मन (द्वितीय) चालुक्य याचा पराभव झाला३ दंतिदुर्गाचा या प्रदेशांशी जवळचा संबंध होता.

मालेगाव तालुक्यातील बोरी नदीच्या संगमावरील पिप्पलाद या ठिकणी त्याचा सैनिकी तळ होता. यानंतर प्रथम (कृष्ण) सत्ताधीश झाला त्याच्या काळात वेरूळचे कैलास मंदिर निर्माण झाले. त्यानंतर ध्रुव, गोविंद (तिसरा) हे अतिशय पराक्रमी राजे झाले. गोविंद (तिसरा) व इंद्र (तिसरा) हे अतिशय

१प्रा.भा.सा.इ.पा.न.३२७

२यु.चा.पा.न.३१

३तत्रैव पा.न.३२

पराक्रमी होते. संपूर्ण भारतभर त्यांचा दरारा होता. ते जैन धर्माचे पुरस्कर्ते होते. संपूर्ण महाराष्ट्रावर त्यांची सत्ता होती. इंद्र तिसरा चे मालेगाव चांदवड क्षेत्राशी थेट संबंध असल्याचे तांब्रपट अलिकडे उपलब्ध झालेले आहेत. वजीरखेडा या ठिकाणी इंद्र तिसरा याचे दोन तांब्रपट मिळाले.१ त्यातील दान दिलेले गाव चांदवडलगतचे आहे.

यादवसत्ता:

सातवाहनानंतर या प्रदेशावर दीर्घकाल सत्ता असणारे दुसरे प्रबळ घराणे म्हणजे चांदवड-देवगिरीचे यादव घराणे होय. इ.स.८५० च्या सुमारास दृढप्रहार नावाच्या यादव सरदाराने चांदवडला आपली अधिसत्ता स्थापन केली. हा चांदवडच्या इतिहासाचा सुवर्णकाळ होता असे मानावयास हरकत नाही. कारण राष्ट्रकूट-यादवकाल हा सामंतशाहीच्या वर्चस्वाचा कालखंड मानला जातो. सामंतांचे अनेक गट असून ते सतत दबावाचे राजकारण करीत असत. त्यानुसार राज्यकर्त्या सत्तेमध्ये चढउतार होत आणि त्यांना आपले राजकिय कार्यक्षेत्र व राजधान्या सतत बदलाव्या लागत असत. त्याचप्रमाणे यादवांच्याही अनेक राजधान्या झाल्या. चंद्रादित्यपूर ही त्याची आद्य राजधानी होती.२

यादवकाळाचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे पर्यावरणाची अनुकूलता. त्यांच्या काळात पर्जन्यमानात वाढ होऊन शेतीला अनुकूल वातावरण निर्माण झाले होते. यादवांनी या परिसरावर २५० वर्षांहून अधिक काळ राज्य केले होते. या काळात सुबत्ता निर्माण झाल्याने सर्व क्षेत्रात विकास झाला. मोठ्या प्रमाणात मराठी साहित्य निर्माण झाले. त्यांच्या काळातच भास्कराचार्यासारखा गणिती, मुकुंदराज, चक्रधर, ज्ञानेश्वर व, नामदेव यासारखे उत्तुंग प्रतिभेचे महामानव व संत होऊन गेले. ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीची मराठीत रचना करून मराठी साहित्यावर कळस चढविला. या काळातच अनेक दुर्ग, मंदिरे, निर्माण झाले. चांदवड पट्ट्यात एकुण १७ दुर्ग आहेत. त्या पैकी धोडपचा किल्ला अभेद्य आहे. मंदिरे उभारण्याची हेमाडपंती शैली ज्या हेमाद्रिपंताच्या नावाने ओळखली जाते, तो यादवांचा करणाधिप होता. त्याने यादव राज्य- कर्त्यांच्या तीन पिढ्या पाहिल्या होत्या. चातुर्वर्ग चिंतमणी हा त्याचा प्रसिध्द ग्रंथ होता. मोडी लिपीचा कर्ता ही तोच होता.

इ. स. ११८० पर्यंत यादव राष्ट्रकूट व कल्याणीच्या चालुक्यांचे मांडलिक होते. इ. स. ११८० ते १३१८ पर्यंत ते महाराष्ट्राचे सार्वभौम सत्ताधिश होते. त्यांच्या घराण्यात एकंदर २५ नृपती झाले. दृढप्रहार हा त्यांचा संस्थापक राजा होता. वसई तांब्रपटानुसार चंद्रादित्यपूर ही त्यांची आद्य

राजधानी होय. या विधानाला पुष्टी देणारा दुसरा तांब्रपट ऐरमदेवाचा इंदूर तांब्रपट म्हणून ओळखला जातो. ३नासिक-कल्प

१यु.चा.पा.न.३२

२महाराष्ट्रीय नकोश पा.न.५०

३नाशिक जिल्हा गझेटियर पा.न. ८८०

या जिनप्रभासुरीच्या ग्रंथात ही चांदवड दृढप्रहाराची राजधानी असल्याचे म्हटले आहे. म्हणजेच यादव राजवटीच्या कालखंडात चंद्रादित्यपूर तथा चांदवड हे महत्वाचे राजकिय घडामोडींचे केंद्र होते. रामदेवराय हा शेवटचा यादव राजा होता. अल्लाउद्दीन खिलजीने या सत्तेचा अंत केला. यादव साम्राज्य हे प्राचिन कालखंडातील शेवटचे हिंदू साम्राज्य होते.

मध्ययुगीन चांदवड:

मध्ययुगीन काळात आजचा नाशिक जिल्हा तीन जिल्यांमध्ये विभागला होता. त्या काळात जिल्ह्याला सरकार असे म्हणत.

१) सरकार संगमनेर २) सरकार बागलाण ३) सरकार गाळणा.

चांदवडपासून दक्षिणेकडील सर्व प्रदेश हा संगमनेर सरकार मध्ये मोडत होता. मोगलांच्या प्रशासन व्यवस्थेनुसार सरकारमध्ये अनेक परगणे असून संगमनेर जिल्ह्यात सुमारे १४ परगणे होते त्यापैकी चांदवड हा एक परगणा होता आणि ते दौलताबाद सुभ्यास जोडलेले होते. चांदवडच्या उत्तरेकडे बागलाण आणि गाळणा हे जिल्हे व त्यातील परगणे हे खानदेशला जोडलेले होते. महाराष्ट्रात मध्ययुगीन इतिहासाची सुरुवात खिलजी घराण्यापासून होते. यादवांच्या पाडावानंतर खिलजी व तुघलक घराण्याने या प्रदेशावर सत्ता गाजवली. त्यानंतर १३५० ते १४९० या दरम्यान येथे बहामनी राजवट होती. त्यानंतर सन १४९० ते १६३६ या कालखंडात या प्रदेशावर निजामशाहाची सत्ता होती. १

खिलजीचा सेनापती उलुघखानाने बंड केले व बागलाणच्या भागात त्याने स्वतःचे स्वातंत्र्य घोषित केले. नंतर त्याचा पराभव झाला व तो खिलजीच्या आश्रयास गेला. रामदेवाने खिलजीचा मांडलीक म्हणून बागलाण प्रांत आपल्या राज्यात सामाविष्ट केला. मलिक काफूर ने माळव्यावरून

गुजरात वर आक्रमण करतांना याच प्रदेशातील मार्गाची निवड केली. इ.स. १३४७ मध्ये बहामनी राज्याची स्थापना झाली. पुढे इ.स. १३७० मध्ये मलिक फारुकी या फारुकी घराण्याच्या संस्थापकाने खानदेशाचा प्रमुख राजा बहिर्जी याचा पराभव करून सत्ता आपल्या हाती घेतली. रकाही काळाकरिता या प्रदेशावर गुजरातच्या घराण्याचे वर्चस्व होते. इ.स. १४२९ मध्ये अहमदशाह बहमनी यांनी हा प्रदेश मिळविण्यासाठी गुजरातच्या शहाबरोबर युद्ध केले, पण त्यामध्ये तो अयशस्वी झाला.

अहमदनगरच्या पाडावा नंतर (१६०५) उर्वरित निजामशाही सरदारांमध्ये यादवी युद्ध सुरु झाले. त्यामध्ये मियांराजु व मलिक अंबर (नगरचा पंतप्रधान) असे दोन गट निर्माण झाले होते. मलिक अंबरच्या वर्चस्वाखाली चांदवड, दौलताबाद परिसर होता. शहाजान या मोघल बादशहाच्या कारकिर्दीत

१यु.चा.पा.न.४१
२तत्रैव पा.न.४१

इ.स.१६३६ साली त्याने त्याचा मुलगा औरंगजेब याला दक्षिणेत पाठविले होते. या औरंगजेबाने इ.स.१६३६ साली अलीवर्दी खान या सरदाराच्या नेतृत्वाखाली चांदवड परिसरातील किल्ले निजामशाहिपासून जिंकून घेतले तेव्हापासून ते सुमारे इ.स.१७५२ पर्यंत हा प्रदेश मोगलांच्या वर्चस्वाखाली गेला. इ.स.१६३७ मध्ये औरंगजेब दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून औरंगाबाद मध्ये दाखल झाला. त्याने खानदेश व दौलताबाद परगण्याचे सामिलीकरण केले व आपला तळ औरंगाबादला ठोकला. तसेचजाफरखान या सरदाराच्या मदतीने चांदवड जिंकून घेतले. म्हणून त्याचे नाव जाफराबाद करण्यात आले. त्यावेळी त्याने नाशिकची बरीच नासधुस केली. नाशिकला सुभ्याचा दर्जादिला त्यामुळे चांदवडचे महत्त्व वाढले.

मराठा कालखंड:

औरंगजेब दक्षिणेचा सुभेदार होता. त्यावेळात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी पुणे परिसरात मराठी राज्याची स्थापना केली होती. त्यामुळे त्यांची मुघल सत्तेशी छोटी-मोठी लढाई होत होती. मोगल काळात शिवाजी राजांनी सुरतेची दुसरी लूट केली. लूट घेऊन परत येत असतांना शिवाजी राजे आणि त्यांचे मराठा सैन्य आणि मुघल सैन्य यांच्यात इ.स.१६७० साली कांचन-मंचन बारीत युद्ध झाले. हे युद्ध वनी-दिंडोरीचे युद्ध म्हणून प्रसिध्द आहे. चांदवडच्या पश्चिमेला कांचन-मंचन घाट १० ते १२ कोसावर आहे. थोडक्यात मोगल मराठा संघर्षातील अनेक राजकीय

घटना चांदवड परिसरात घडल्या आहेत. २ औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर (इ.स. १७०७) औरंगाबाद सुभ्याचे अनेक तुकडे झाले व प्रत्येक सुभेदार स्वतंत्रपणे कारभार करू लागला. दख्खनचा सुभेदार म्हणून निजाम उल-मुल्क ची नेमणूक केली होती. तेव्हा हा सर्व प्रदेश त्याच्या वर्चस्वाखाली गेला. शाहू राजांच्या सुटकेनंतर ते महाराष्ट्रात सातारा येथे आले तेव्हा ताराबाई बरोबरच्या संघर्षात विजयी होऊन छत्रपती झाले. शाहू राजांच्या नेतृत्वाखाली बाळाजी विश्वनाथाने मोगल बादशाह शहाआलम याच्याकडून 'चौथाई' आणि 'सरदेशमुखी' च्या सनदा आणल्या. त्यानंतर शाहूराजांनी महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी 'चौथाई' आणि 'सरदेशमुखी' वसूल करण्यासाठी आपले अनेक अधिकारी नेमले. त्यानंतर बाळाजी विश्वनाथाने मराठा मंडळाची स्थापना केली. उदा. दाभाडे, गायकवाड गुजरात व बागलाण प्रदेश, भोसले नागपूर, आंग्रे पश्चिम प्रदेश अशी विभागणी केली. त्या दरम्यान खंडेराव दाभाडे यांनी या प्रदेशात दरारा निर्माण करून बरीच लूट केली. इ.स. १७२४ मध्ये निजाम मुघल सत्तेपासून स्वतंत्र झाला व त्याने दक्षिणेतील मुघल प्रदेशावर स्वतःचा हक्क सांगितला. हा प्रदेश १७२७ मध्ये मराठ्यांनी जिंकून घेतला. ३ पिंपळगाव (परगणे चांदवड) वर इ.स. १७३१ ला भावसिंगराय या सरदाराने हल्ला करून गढीवर व गावावर ताबा मिळविला. निजामाने फते आबखानला प्रतिहल्ला करण्याचे आदेश दिले पण त्यात त्यांना यश आले नाही.

१म.उ.दु.इ.पा.न.९२

२तत्रैव पा.न.९७

३यु.चा.पा.न.४३

कादण्याची लढाई:

निजामाने १७३४ साली चांदवड परगण्याची जहागिरी कुवर बहादर याकडे सोपविली होती. त्याने त्या परगण्यात सर्वत्र त्याचे फौजदार व कमाविसदार नेमले होते. त्या वर्षी पिके खराब झाल्याने वसुली झाली नव्हती. त्यातच कडाक्याच्या थंडीने परगण्यातून सैन्याच्या तुकड्यांची वारंवार ये-जा होत होती. त्यामुळे उरलेल्या पिकांची पायमल्ली झाली. या ठिकाणी निजामाच्या जहागिरीचा अंमल अस- तांनाही त्या परगण्याचा कोणीही मालक नसल्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली होती. अशा वेळी

दाभाड्यांची २०० स्वारांची फौज परगण्यात शिरली. त्यांनी सर्व मुलखातून वसुली केली असता त्यांना प्रतिकार करण्यासाठी तेथील जहांगिरदार राजश्री कुवर बहादूर त्यांचे फौजदार, कमाविसदार यांनी एकत्र येवून कादवा नदीजवळ लढाई झाली. १ मराठ्यांकडील बाळोजी दाभाडे व राणोजी शेलार या युद्धात जखमी होऊन मृत्यू पावले. पेशव्यांच्या या प्रदेशातील हालचाली ज्या

प्रमाणात वाढत गेल्या त्या प्रमाणात चांदवड भागात मराठा सरदारांचे वास्तव्य वाढत गेले. नारोशंकर बहादुरांना जेव्हा मालेगाव (गाळणा) नाशिकचा कारभार दिला तेव्हा त्यांनी या प्रदेशातील भिल्लांच्या दहशतीला आळा घातला.

याशिवाय विंचूरकर, चंद्रचूड आदी मराठा सरदारही या भागात सतत वावरत असत.

निजामाने इ. स. १७५२ मध्ये औरंगाबादहून खानदेशवर स्वारी केली त्यात निजामाचा पराभव झाला आणि गोदावरी ते तापी प्रदेशावर मराठ्यांचे निर्विवाद वर्चस्व स्थापन झाले. चांदवड खरे नावा- रुपास आणलेले होळकरांनी!. पेशव्यांचे सरदार मल्हारराव होळकरांना त्यांनी उत्तरेत केलेल्या कामगिरी- मुळे दिल्लीच्या मुघल बादशाहाने इ.स.१७५२ साली चांदवडची जहागिरी दिली. त्यास पेशव्यांनी मान्यता दिली. तर सरदेशमुखी त्यांनी २५ हजार रु. रोख देवून खरेदी केली. तेव्हापासून चांदवड परगण्यावर होळकरांची अधिसत्ता प्रस्थापित झाली.

पेशव्यांचे सरदार मल्हारराव होळकरांना त्यांनी उत्तरेत केलेल्या कामगिरीमुळे दिल्लीच्या मुघल बादशाहाने इ.स.१७५२ साली चांदवड ची जहागिरी दिली. २ त्यास पेशव्यांनी मान्यता दिली. तेव्हापासून चांदवड परगण्यावर होळकरांची अधिसत्ता प्रस्थापित झाली. मल्हारराव होळकरांनी उत्तरेकडील अनेक कारागिरांना चांदवड येथे आणून या नगराचा विकास केला. या नंतर अहिल्याबाई यांची कारकिर्द इ.स.१७९५ पर्यंत होती. त्यांनी चांदवड परगण्यात अनेक प्रकारच्या सुधारणा घडविल्या. येथील रेणुका मंदिराचा जिर्णोद्धार केला. चांदवड व परिसरातील पिण्याच्या पाण्यासाठी व शेतीसाठी अनेक बारव, विहिरी व तळी खोदल्या. अनेक धार्मिक दान-धर्म केले व मंदिरे, घाट बांधले. मल्हारराव होळकरांच्या काळात चांदवडला उपराजधानीचा दर्जा होता. दक्षिणेकडील व खानदेशातील त्यांचा कारभार चांदवड येथून चालत होता. त्यांनी बांधलेल्या होळकर वाड्यास रंगमहाल म्हणत.

१यु.चा.पा.न.४३

२होळकरशाहीचा इतिहास भाग-१ पा.न.९२

ते कोरीव नक्षीकाम व रंगकाम चित्राकृती म्हणून विशेष प्रसिध्द आहे. चांदवड मध्ये हिन्दू, जैन, मुस्लिम धार्मिक स्थळे मोठ्या प्रमाणात आहेत. बांधकामाच्या अनेक शैलीत हे काम केले आहे.

महाराष्ट्रातील जहागिरीचे व कागदपत्रांचे जतन करण्यासाठी चांदवडचा विकास व्हावा म्हणून मल्हाररावांनी अनेक व्यापारी व कसबी लोकांना आमंत्रित करून उत्तम व्यापारपेठ वसविली व टाकसाळही स्थापन केली. १ टाकसाळीतून शुध्द चांदीचा रुपया, त्याला चांदवडी तुरा म्हणून

ओळखले जात होते. तो पाडला जात असे. ही टाकसाळ इ.स.१८३० पर्यंत कार्यरत होती. चांदवडी रुपयाला बाजारात प्राधान्याने मागणी होती. मल्हारजीनंतर अहिल्यादेवीच होळकरांचा कारभार पाहू लागल्या. मल्हारजींनी अहिल्यादेवीला सती जाण्यापासून परावृत्त केले होते. अहिल्यादेवी व चांदवड यांचा घनिष्ठ संबंध आला. चांदवडच्या इतिहासात त्यांनी मोलाची भर घातली. चांदवडभोवती कधी काळी तटबंदी व सात वेशी होत्या. चांदवड येथे काही शिलालेख आहेत ज्यामध्ये रेणुका मंदीराची तसेच चांदवडची जाफराबाद अशी नोंद आढळते.

इ.स.१८१८ पासून हा प्रदेश इंग्रजांच्या ताब्यात गेला.२

१म.उ.दु.इ.पा.न.१०१

२होळकरशाहीचा इतिहास भाग-१ पा.न.१७४

वाचन केलेल्या पुस्तकांची यादी खालिल प्रमाणे:

प्राथमिक साधने प्रकाशित(मराठी):

- १) होळकरशाहीचा इतिहास भाग-१
- २)होळकरशाहीचा इतिहास भाग-२
- ३) नाशिक जिल्हा गझेटियर
- ४) केतकर श्री. व्यं. भारतीय संस्कृती कोष, खंड ३ ते ४.
- ५) केळकर य.न., होळकरांची कैफियत, हनुमान प्रकाशन-१९५४
- ६) महाराष्ट्रीयसंस्कृती कोश

दुय्यम साधने: प्रकाशित (मराठी)

- १) अमृते नलिनी, खानदेश इतिहास परीषद, निबंध संग्रह - १९९३
- २) बलसेकर दि.प्र., मराठी रियासतीची ऐतिहासिक नाणी, नासिक, १९९८
- ३) बलसेकर दि.प्र. नासिकची नाणी संस्कृति, नासिक, १९९९
- ४) चव्हाण कमल,चांदवड भिंती चित्रातील प्रतिके, त्रैमासिक भारत इतिहास संशोधक मंडळ, अंक - १ ते ४
- ५) डॉ. मोरवंचीकर युगेयुगे चांदवड, डॉबिवली.
- ६) डॉ.शहा जी.बी., दुर्ग जागले-जागले, सुमेरु प्रकाशन, मुंबई - २००८
- ७) डॉ.शहा जी.बी., उपेक्षित दुर्गाचा इतिहास, भाग-२, सुमेरु प्रकाशन, डॉबिवली - २००६
- ८) डॉ. जामखेडकर अ.प्र., महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र:इतिहास प्राचीन काळ, भाग-१

- ९) दिक्षित अमोल, इंद्रायणी अंक, मालेगांव - २००१
- १०) देगलुरकर गो.बं.,नाशिक, त्र्यंबक ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक यशादर्शन, पुणे-१९९९
- ११) प्राचिन भारताचा सांस्कृतिक इतिहासगायधनी र.ना., राहुरकर वा.ग. पुणे १९५८